

KS. MARIAN RADWAN SCJ* – LUBLIN
IRENA WODZIANOWSKA** – LUBLIN

METODY FINANSOWANIA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W ROSJI W XIX WIEKU. PRZYCZYNEK ARCHIWALNY

Przesłanki polityczne

Chcąc mówić o losach Kościoła katolickiego w Rosji XIX wieku należy przede wszystkim uwzględnić naczelne założenia ideologiczne motywujące funkcjonowanie instytucji religijnych w tym kraju. Ideologie te sprowadzają się głównie do cesaropapizmu i pierwszych haseł słowianofilstwa. Ojcem pierwszego nurtu był czołowy władca kraju na początku XVIII wieku – Piotr I – który za wzorem protestanckim, hołdował zasadzie *cuius regio eius religio*. Dokonał on zmian w organizacji Cerkwi prawosławnej zastępując urząd patriarchy Synodem, i *de facto* stając sam na jego czele. Cesaropapizm XIX-wiecznej Rosji przybierający przeróżne formy, w odniesieniu do Kościoła katolickiego, ucieleśniał się przede wszystkim w jego stopniowym uniezależnianiu od Stolicy Apostolskiej, tworzeniu norm prawnych izolujących katolików od Rzymu oraz lokalnych instytucji blokujących związki z Kurią Rzymską. Tak doszło do powołania do życia 13 (25) listopada 1801 r. przez cara Aleksandra I Kolegium Rzymsko-katolickiego, zlokalizowanego w stolicy kraju – Sankt-Petersburgu. Krokiem ośmielającym cara na takie posunięcie były inicjatywy jego babci – Katarzyny II, która jeszcze w 1766 roku podporządkowała gminę katolicką w mieście nad Newą istniejącemu tu Justickolegium inflancko-estońsko-finlandzkiemu (1766 r.). Justickolegium miały podlegać wówczas wszystkie sprawy administracyjne i dyscyplinarne dotyczące zarówno wiernych jak i duchowieństwa katolickiego¹. Trzy lata później (w 1769 r.) caryca ogłosiła reglament określający status katolików w Rosji,

* ks. Marian Radwan SCJ – prof. historii, emerytowany pracownik Instytutu Historii KUL, e-mail: mradwan@scj.pl

** Irena Wodzianowska – dr historii, adiunkt w Katedrze Historii i Historiografii Europy Wschodniej KUL, e-mail: irkawod@kul.lublin.pl

¹ Полное собрание законов Российской империи (dalej: ПСЗ), ч. I, т. 26, nr 20053; por. A. Petrani, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, s. 32.

a następnie bezprawnie powołała wileńskiego sufragana Stanisława Bohusz-Sięstrzeńcewicza najpierw na biskupa białoruskiego (1773 r.), a następnie na administratora niekanonicznego arcybiskupstwa mohylewskiego (1782 r.), nim rok później nastąpiło kanoniczne erygowanie takiej diecezji w Mohylewie nad Dnieprem. Kiedy po ostatnim rozbiore Rzeczypospolitej² w granicach rozszerzonej na zachód Rosji znacznie przybyło ludności katolickiej, kolejny władca rosyjski Paweł I, przy Justickolegium utworzył specjalny departament dla tej kategorii nowych obywateli. Katolicy swe sprawy mogli więc rozpatrywać najpierw w konsystorzach diecezjalnych, w drugiej instancji kierować się właśnie do nowo utworzonego departamentu, a Senat miał być trzecią instytucją odwoławczą. Wspomniany departament wnet został usamodzielniony, a na jego prezesa władze carskie powołały metropolitę S. Sięstrzeńcewicza.

Z woli Katarzyny II w Petersburgu i w innych ośrodkach kraju pracowali ocaleni od kasaty jezuita, a ich przełożonym generalnym był pochodzący z Austrii o. Gabriel Gruber (1740-1805). Pozostając w dobrych stosunkach z carem Pawłem I w 1800 r. doprowadził on do modyfikacji wspomnianego reglamentu z 1769 roku, dzięki czemu zakony zostały wyjęte spod jurysdykcji biskupa, na co trudno było przystać Sięstrzeńcewiczowi. W tych okolicznościach i z powodu podobnych problemów metropolita został zmuszony do opuszczenia stolicy, jednak po śmierci cara (1801 r.) powrócił na swe stanowisko, a nowy władca na tronie, wraz z dobraną ekipą przygotował nowe sposoby kierowania Kościołem katolickim w swym kraju i dalszego uniezależnienia go od papieża. W tym kierunku prowadziły wielorakie działania centralnych władz rosyjskich, jak również powołanie do istnienia wspomnianego Kolegium katolickiego³. Jego definicja była raczej niejasna – określone jako Konsystorz Naczelny (czyli podlegać mu miały wszystkie konsystorze diecezjalne), a czasem używano nazwy – Główny Zarząd Duchowny. Precyzyjnie natomiast ustalono skład osobowy tej nowej instytucji i jej zadania. Na czele miał stać każdorazowy arcybiskup mohylewski oraz jeden biskup i jeden prałat, mianowani przez cara. W skład Kolegium wchodziło ponadto sześciu asesorów, duchownych, wybranych w sześciu diecezjach – mohylewskiej, wileńskiej, telszewskiej, mińskiej, łucko-żytomierskiej, kamienieckiej oraz świecki personel (prokurator, dwu sekretarzy, tłumacz). Mimo że gremium podstawowe stanowili tu duchowni, to była to instytucja państwowa, utworzona na życzenie władcy i bez zgody Stolicy Apostolskiej. Na utrzymanie tego niekanonicznego zespołu przewidziano 18 500 rubli rocznie⁴.

Pozornie Kolegium podlegało metropolicie mohylewskiemu, a faktycznie kierował nim prokurator, z reguły oddelegowany do tej funkcji były pracownik MSW, prawosławny lub protestant. Wszystkie dokumenty wychodzące z tej kancelarii musiały posiadać jego aprobatę⁵.

² Rosja przyłączyła do swego imperium ponad 60% ziem Rzeczypospolitej. Por. A. Nowak, *Geneza Powstania: polityka rosyjska wobec Polski 1815-1863*: www.youtube.com/watch?v=q1O9xCz-s4ny (dostęp: 12. 07. 2014 r.).

³ Petrani, *Kolegium Duchowne*, s. 33.

⁴ Tamże, s. 37. W 1853 r. koszty osobowe Kolegium wyniosły 15 536 rubli, 43 kopiejki. Jednak w publikacji rozliczenia nie uwzględniono pensji tłumacza i personelu pomocniczego. *Список римско-католических духовных лиц и учреждений*, С.Петербург 1853, s. 3.

⁵ ПСЗ, ч. I. т. 27, nr 22287; por. Российский Государственный Исторический Архив, Санкт-Петербург (dalej: РГИА), ф. 821, оп. 125, д. 41; A. Petrani, dz. cyt., s. 33-37.

Kolegium nie tylko gromadziło wszystkie informacje o stanie organizacyjnym, personalnym i materialnym diecezji, parafii, klasztorów, ale uzurpowało sobie prawo rozstrzygania problemów kanonicznych i sądowych. Przyznano mu także kompetencje finansowe, pod pełnym nadzorem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i monarchy.

W pierwszej kolejności Kolegium zgromadziło dokładny opis uposażenia instytucji kościelnych – diecezji, parafii, klasztorów, utrzymujących się ze swych beneficjów. Zapewnienia ustawodawcy ogłoszone w statucie Kolegium dotyczące zakonów, ich administracji i niezależności od biskupów, bynajmniej nie gwarantowały im dobrej przyszłości. Środowisko dworskie Aleksandra I w pierwszej kolejności podważyło decyzje Katarzyny II, która mimo papieskiej kasaty jezuitów w 1773 r. zagwarantowała im dalsze istnienie i dobrą pozycję w swoim imperium. Nawet jej wnuk na tronie zgodził się by kolegium jezuickie w Połocku przemianować na Akademię Teologiczną, z przyznaniem jej przywilejów uniwersyteckich, kiedy nie powiodły się starania by temu zakonowi oddać wydział teologiczny uniwersytetu wileńskiego⁶. Mimo kilku pozytywnych gestów wobec synów duchownych św. Ignacego Loyoli Aleksander I w 1820 r. usunął ich ze swego kraju, przejmując wkrótce także pojezuickie domy, biblioteki, majątki i fundusze, nie tylko na terytoriach rosyjskich, ale także na ziemiach anektowanych po kolejnych rozbiorach Rzeczypospolitej. Na tych ostatnich skasowane dobra zakonu najpierw po 1773 r. przeszły w ręce Komisji Edukacji Narodowej, a po 1795 – po III rozbiorze – w ręce rosyjskiego ministerstwa skarbu⁷. Fakty te w 1829 r. przypomniał senatowi A. S. Szyszkw stojący na czele Departamentu Spraw Duchownych Wyznań Obcych⁸. Z opublikowanego wówczas raportu wynika, że zmarły przed paru laty metropolita Sierżeńcewicz (w 1826 r.), jako przewodniczący Kolegium Duchownego, w 1820 roku zgłosił, na ręce ówczesnego ministra spraw duchownych i oświecenia publicznego, projekt by utworzyć specjalny fundusz pomocowy na rzecz duchowieństwa katolickiego i biednych parafii. Najwidoczniej uposażenia parafii były bardzo zróżnicowane, czemu należało w jakiś sposób zaradzić⁹. Odsetki pochodzące z oprocentowania planowanej kwoty miały być wykorzystane do zapowiadanych celów. Fundusz podstawowy został utworzony w 1820 roku za zgodą cara ze składek wpłacanych corocznie przez wszystkie diecezje metropolii mohylewskiej oraz z nadwyżek dochodów klasztorów oraz parafii¹⁰. Wileńska kapituła m.in. szczególnie majątna, została zobowiązana, by corocznie wpłacać na rzecz funduszu 3 000 rubli. Fundusz powinien był wzrastać corocznie o 2 575 rubli. Po kilku latach (1826 r.) tak zorganizowany kapitał pomocowy wynosił 18 080 rb. 77 kop. w srebrze czyli 63 232 rb. 72,5 kop. asygnacjami, a w lutym 1828 roku już 34 788 rb. 43 kop. srebrem czyli w asygnacjach

⁶ ПСЗ, ч. II, т. 23, nr 24952.

⁷ J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej*, Kraków 1973.

⁸ РГИА, ф. 822, оп. 1, д. 400.

⁹ ПСЗ, ч. II, т. 3, nr 2373.

¹⁰ Archidiecezja mohylewska miała wpłacać corocznie 300 rubli, telszewska 600, łucko-zytomierska 450, kamieniecka 112 rb. 50 kop., mińska 112 rb. 50 kop.

121 763 rb. 62,5 kop.¹¹ W 1829 r. dołączono do niego ponadto 100 000 rubli asygnacyjnych w zamian za majątki jezuickie zagarnięte przez rząd w 1820 roku¹².

Obok ideologii cesaropapizmu doniosłą rolę odgrywały pierwsze hasła słowianofilstwa. Wybitni luminarze rosyjscy¹³ byli przekonani, że wielką zasługą Katarzyny II była likwidacja Rzeczypospolitej, co jej następcom pozwalało na zbudowanie wszechsłowiańskiego imperium, jednowyznaniowego – czyli prawosławnego, i jednojęzycznego – czyli rosyjskiego. Ich projekty i poglądy przejmowali kolejni politycy i aparat administracyjny. Dawał im wyraz N. Murawiw już w 1830 r. Optując za budową prawosławnego państwa wszechsłowiańskiego główną przeszkodę widział w zakonach. Postulował, by władze zwróciły baczną uwagę na „fanatyczny” duch panujący w klasztorach i uniemożliwiający integrację ziem anektowanych przez Rosję z imperium¹⁴. W takim przekonaniu zredagował memoriał: *О мерах принятых к ослаблению католицизма в Западном Крае*¹⁵. Postulował on wówczas stopniową likwidację katolickich wspólnot zakonnych. Jego projekt wiąże się z historią sygnalizowanego funduszu pomocowego. Minister spraw wewnętrznych Dmitrij N. Błudow, po silnych naciskach bp Josifa Siemaszki (i postaci zbliżonych do Murawiowa), zasiadającego uprzednio jako asesor w Kolegium katolickim, zaproponował kolejnemu carowi Mikołajowi I kasatę 191 domów zakonnych i klasztorów łacińskich, która nastąpiła w 1832 roku¹⁶. Wówczas doszło do znacznego powiększenia funduszu pomocowego o kwoty pochodzące z zasobów majątkowych zlikwidowanych klasztorów. W 1837 roku fundusz dysponował już kwotą 178 989 rb. 10 kop. w srebrze, a po wspomnianej kasacie zakonów wpłynęło ponadto 254 845 rb. 68 kop. Stąd pod koniec wspomnianego 1837 roku fundusz pomocowy wynosił już 433 834 rb. 78 kop. w srebrze i nadal wzrastał za sprawą nowych pomysłów MSW aprobowanych przez cara w następnych latach (por. tabela 1.)¹⁷.

Tabela 1. Kapitał funduszu pomocowego w latach 1826-1908¹⁸ / The capital of the assistance fund in the years 1826-1908

Rok/year	Suma kapitału (ruble srebrne)/ capital sum (silver rubles)
1	2
1826	18 080
1828	34 789
1837	433 834

¹¹ РГИА, ф. 822, оп. 1, д. 2712. Wartość 1 rubla w srebrze wynosiła w asygnacjach 3,60 rb.; por. ПСЗ, ч. II, т. 7, nr 5709.

¹² ПСЗ, ч. II, т. 4, nr 2892.

¹³ Jak N. Karamzin, A. Puszkin i inni, zob.: Nowak, *Geneza Powstania*, passim.

¹⁴ *Четыре записки графа М. Н. Муравьева о Северо-Западном крае (1830-1865)*, „Русский Архив”, 6 (1885) s. 161.

¹⁵ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 547, k. 153-162.

¹⁶ РГИА, ф. 822, оп. 1, д. 5237a. Klasztory bazylikańskie likwidowano stopniowo już od roku 1795. Por. M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Roma-Lublin 2001, s. 76-143.

¹⁷ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 543, k. 4.

¹⁸ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 543; ф. 822, оп. 1, д. 2712; por.: A. Szelążek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce w okresie przedkonkordatowym*, Toruń 1947, s. 113.

1	2
1842	1 576 214
1864	2 122 971
1908	6 423 865

Mikołaj I w 1842 roku zdecydował się na kolejny antykościelny krok – kasatę beneficjów diecezjalnych, zakonnych, parafialnych i wyznaczył sposób wynagrodzenia wymienionych instytucji i osób¹⁹. Wówczas car uzasadniał swoje postępowanie w następujący sposób: „Pragnęliśmy [...] zagwarantować utrzymanie duchowieństwu i uwolnić je od bezpośredniego zajmowania się majątkami, co odwieka je od świętych obowiązków należących do stanu duchownego i dlatego postanowiliśmy przekazać wszystkie tego rodzaju dobra Ministerstwu Majątków Państwowych”²⁰. Znacjonalizowane beneficja zostały przekazane zgodnie z wolą monarchy, ale z zastrzeżeniem: część oprocentowania miała wystarczyć na opłacenie działalności parafii i duchowieństwa, pozbawionych beneficjów. Nie ujawniono nigdzie jaką wartość posiadały znacjonalizowane majątki kościelne. Według obliczeń bpa Adolfa Szelażka, fundusz duchowieństwa świeckiego i zakonnego – ziemia, nieruchomości, kapitał – zabrany przez rząd rosyjski w wieku XIX wynosił 171 745 726 rb.²¹ Jednak wspomniany autor nie ustalił jaki był coroczny przychód ze skasowanych majątków.

Kolejne ukazy carskie (1 I 1842, 10 V 1843, 18 VI 1843, 7 IV 1856, 28 V 1862) udowodniały, że beneficja kościelne nie zostały skonfiskowane lecz przekazane w zarząd państwowy. Z tego też powodu rząd zatrzymywał dla siebie 10% od dochodów jako wynagrodzenie za zarządzanie majątkami. W praktyce jednak te beneficja, „za wyjątkiem lasów, zostały po części rozdarowane, po części rozprzedane, budżet zaś kościelny nie ulegał powiększeniu, ale miał tendencję zmniejszania się”²².

Rząd również samowolnie, bez żadnych uzasadnień, stwierdził że na pokrycie kosztów utrzymania byłych beneficjentów, pozbawionych dochodowych dóbr i funduszy potrzebna jest kwota 578 791 rubli. Ten tzw. *mikołajewski kredyt*, minister wyznał Rządu Tymczasowego Anton W. Kartaszew (1875-1960) w 1917 roku uznał za sumę znacznie zaniżoną i upoważniającą episkopat katolicki do jej zakwestionowania²³. Zaznaczono jednak, że jeśli po wypłaceniu należnych kwot parafiom i innym adresatom, jak niektórym zachowanym klasztorom, pozostaną jakieś kwoty, to należy je przekazać na fundusz pomocowy, którym dysponuje Kolegium katolickie. Jak zaznacza wspomniany Kartaszew, wymieniony kredyt coroczny – 578 791 rubli – był regularnie przyznawany od 1843 do 1917 r. Saldo z niewydatowanych sum było przekazywane do tzw. funduszu czyli kapitału pomo-

¹⁹ ПСЗ, ч. II, т. 18, nr 15189.

²⁰ Tamże.

²¹ Szelażek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce*, s. 65.

²² РГИА, ф. 821, оп. 128, д. 1740 (w oryginale tekst w języku polskim).

²³ РГИА, ф. 822, оп. 11, д. 592, к. 78-122. W komisji pracującej z Kartaszewem nad tymi problemami, ze strony katolickiej współpracował późniejszy premier polski W. Grabski (1874-1938), uprzednio poseł do Dumy.

cowego. O rozmiarach manipulacji finansowych władz może świadczyć bardzo ogólna i nieprecyzyjna wiadomość z końca XIX w., że po wszystkich kasatach w dyspozycji Kolegium znalazło się 150 500 dusz męskich oraz kapitał w wysokości 5 160 000 rbs. Suma ta była oprocentowana i corocznie przynosiła dodatkowo 697 211 rbs. dochodu²⁴. To pozwoliło władzom na kolejne nadużycie – od 1867 roku Departament Wyznań Obcych MSW zabierał regularnie 15 002 rb. na swe cele – wypłaty urzędników, nagrody finansowe, dofinansowania emerytur itp.²⁵ Urząd kierujący antykościelną polityką w poważnym stopniu był finansowany ze źródeł kościelnych. „Na pokrycie wydatków Kasy Państwa z powodu utrzymania urzędów dla spraw wyznania rzymsko-katolickiego” w 1917 roku przyznawano 72 979 rb²⁶.

Aktywność finansowa Kościoła w Rosji poszła więc dwoma torami – z jednej strony gwarantowano utrzymanie stałe instytucjom i ich personelowi, a z drugiej z tzw. funduszu pomocowego²⁷ można było finansować wybrane inicjatywy.

Finansowanie parafii i duchowieństwa

Cytowana już publikacja rosyjskiego Departamentu Wyznań Obcych MSW²⁸ przedstawia wysokość wydatków wypłacanych wprawdzie z zasobów skarbu państwa, ale faktycznie pochodzących z byłych dóbr kościelnych, przejmowanych na różne sposoby przez władze na terenach tzw. guberni zachodnich, anektowanych w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej. W 1853 roku, kiedy wspomniana publikacja ukazała się drukiem, kwota przeznaczona na pokrycie kosztów utrzymania parafii, duchowieństwa we wszystkich diecezjach, kurii, seminariów, wynosiła łącznie 453 783 ruble. Nie wiadomo jednak, na jakim poziomie pozostawał faktyczny odsetek od kwot gotówkowych i byłych majątków kościelnych oraz sum z tego przeznaczonych na tzw. fundusz pomocowy. Wiadomo tylko, że w roku 1864 posiadał on już 2 122 971 rubli²⁹, a narastał z dodawania sald pozostałych z tzw. stałego kredytu, jak zaznaczono wynoszącego 578 791 rb. Dalsze powiększanie tej kwoty zależało od resztek na rachunkach rozliczających świadczenia dla wszystkich diecezji w latach następnych.

Wymieniona w 1853 roku suma 453 783 rubli, powstała z podliczenia wydatków dla wszystkich diecezji, nie jest pełna. Wydaje się, że poziom zaniżenia podawanych sum nie przekracza paru procent. Wydawca cytowanej publikacji zaznacza, że w niektórych przypadkach nie dysponował niezbędnymi informacjami. Dla metropolitalnej archidiecezji mohylewskiej obliczona kwota wyniosła 60 680 rubli, w tym 13 410 na rzecz ordynariusza, kurii i kapituły, 38 430 dla

²⁴ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 547, к. 156.

²⁵ Tamże.

²⁶ Szelażek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce*, s. 114.

²⁷ Ponadto w 1846 r. oddzielono od funduszu 300 000 rb. i utworzono kapitał budowlany. Z tej puli pieniędzy finansowano budowy i remonty obiektów sakralnych. W styczniu 1918 roku wynosił on 375 758 rb. 40 kop. РГИА, ф. 821, оп. 128, д. 1740, к. 15

²⁸ *Список римско-католических духовных лиц и учреждений*, С.Петербург 1853.

²⁹ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 543, к. 6.

parafii, 6 360 dla klasztorów męskich oraz 2 480 dla żeńskich³⁰. W podobny sposób skonstruowana należność dla diecezji wileńskiej wyniosła 129 430 rb., dla diecezji telszewskiej 95 745 rb., dla mińskiej 55 630 rb., dla łucko-żytomierskiej 67 590 rb., dla kamienieckiej 33 645 rb.³¹ Dla diecezji tyraspolskiej, dopiero się organizującej, nie mającej jeszcze ani kapituły ani klasztorów przewidziano tylko 11 063 ruble³². Zapewne z czasem ustalone kwoty zmieniały się z powodu dalszej kasaty klasztorów, a także późniejszej likwidacji diecezji mińskiej i kamienieckiej. W 1913 roku bowiem budżet dochodów i wydatków MSW przewidywał na utrzymanie duchowieństwa w imperium rosyjskim 491 776 rb.³³

Zgodnie z rozporządzeniem carskim MSW miało przeznaczać (rok 1862) 578 791 rubli srebrnych na utrzymanie duchowieństwa – czyli także kościelnych instytucji³⁴. Nie wydane resztki z tej kwoty miały być przekazywane na konto tzw. funduszu pomocowego. Należy sądzić, że z wymienionej sumy należało wypłacać nie tylko należności zgodnie z przypisanymi klasami poszczególnym parafiom, klasztorom i biskupom diecezjalnym, ale także celebansom zobowiązanym do odprawiania intencji zamówionych kiedyś przez fundatorów.

Skarb państwa przejąwszy już w 1832 r. dobra skasowanych klasztorów został zobowiązany do zabezpieczenia wieczystych zapisów duchownych na ich rzecz w postaci mszy świętych i innych obrzędów religijnych, jakie zakonnicy przyobiecali spełnić przyjmując od fundatorów odpowiednie ofiary w postaci ziem lub pieniędzy w gotówce. Dokumentacja archiwalna wieczystych mszy i innych nabożeństw zamawianych w klasztorach skasowanych od roku 1832 nie ma jednolitego charakteru. Stąd trudno opracować całościowe podsumowanie. Jednak niektóre diecezje przedstawiały szczegółowo tę kwestię. Biskup Mateusz Lipski, ordynariusz miński referował, że 30 skasowanych klasztorów posiadało kapitał funduszowy – tylko częściowo pewny, a częściowo kwestionowany przez spadkobierców lub arendarzy³⁵. Fundusz pewny wynosił 199 659 rbs. 53,20 kop., 1534 rb. asygn. 36 kop., 12 473 czerwońce i pewną, nieznaczną ilość annuat pieniężnych. Wymienione sumy pewne po oprocentowaniu przynosiły rocznie 11 665 rbs. 75,5 kop., w asygnatach 75 rb., 10,5 kop. oraz 752 czerwońce 87 kop. Na pokrycie należności na coroczne zobowiązania mszalne należało się 4 472 rbs. 54 kop. oraz 36 czerwońców. Po potrąceniu tych kwot z uzyskiwanych odsetek, pozostaje wysokie saldo – 7 466 rbs., 20,5 kop., 78 rb. asygn. 10,5 kop., 716 czerw. 87 kop. Saldo to w całości miało zostać przekazane do kapitału pomocowego.

Z nieco inaczej skonstruowanej informacji o diecezji łucko-żytomierskiej dowiadujemy się, że pewny kapitał funduszowy byłych klasztorów w 1832 r. wynosił 307 348 rbs. 69 kop. oraz 750 czerwońców³⁶. Odsetki od tych sum miały pokryć honoraria za 17 221 cichych intencji mszalnych, 1259 śpiewanych oraz 158

³⁰ *Смук*, s. 4-40.

³¹ Tamże, s. 41-218.

³² Tamże, s. 219-230.

³³ Szelążek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce*, s. 114-115.

³⁴ ПСЗ, ч. II, т. 37, nr 38323.

³⁵ РГИА, ф. 822, оп. 11, д. 702.

³⁶ РГИА, ф. 822, оп. 11, д. 699.

nabożeństw żałobnych. Jakiej wielkości miało być saldo przekazane na fundusz pomocowy nie udało się ustalić.

Ze sprawozdania z diecezji wileńskiej, pochodzącego z 1842 r., dotyczącego 50 skasowanych klasztorów wynika, że posiadały one następujące kapitały fundacyjne: 388 838 rbs. 94,5 kop., 1622 czerwońce i 4342 talarów, nie licząc drobnych kwot, annuat i dziesięcin³⁷. Odsetki od podanych sum miały posłużyć na zamówienie 19 110 mszy św. i 251 nabożeństw żałobnych, nie licząc ponadto specjalnych litanii. Autor wileńskiego sprawozdania określa także gdzie i na jakich warunkach miały być odprawiane obrzędy obciążające skasowane klasztory. Honorarium zaś za msze św. miało wynosić 30 kop., za nabożeństwo żałobne 3 rb. 50 kop. Warto zaznaczyć przykładowo, że po skasowanym dominikańskim klasztorze w Wysokim Dworze (1128 intencji mszalnych rocznie), 500 mieli odprawić zakonnicy z klasztoru Św. Ducha w Wilnie, a 128 na Łukiszkach, pozostałe w pobliskich parafiach diecezjalnych. Intencje z byłego klasztoru karmelitańskiego w Antoleptach – 1001 rocznie – miała przejąć miejscowa poklasztorna parafia, Ostra Brama, Łukiszki i pobliskie kościoły. Po grodzieńskich dominikanach – rocznie 2076 intencji – ich obowiązki miały spaść na wileński klasztor Św. Ducha, poklasztorną parafię grodzieńską i tamtejszy klasztor bernardyński³⁸. Podobnie zostały rozpisane inne nabożeństwa przewidziane w umowach z dobroczyńcami.

Wyjątkowo skąpa relacja o 13 klasztorach skasowanych w diecezji kamienieckiej w 1832 r. podaje, że ich kapitały funduszowe przeznaczone na wieczyste msze wynosiły 42 753 rbs. i 20 czerwońców³⁹. Brak jednak danych o wysokości otrzymywanego oprocentowania i zobowiązań wobec ofiarodawców. Nie można także określić salda, jakie miałyby przejść do kapitału pomocowego, po pokryciu umownych zobowiązań. W ostatniej diecezji – telszewskiej – w 1832 r. skasowano tylko sześć klasztorów, posiadających pewne fundusze 40 321 rbs. 19,25 kop., 2488 czerwońców, 2513 talarów⁴⁰. Przynosiły one rocznie oprocentowania 2243 rbs. 76 kop., 148 czerwońców i 150 talarów. Na pokrycie zobowiązań fundacyjnych, zaciągniętych wobec ofiarodawców, wystarczało 840 rbs. 65 kop., 30 czerwońców i jeden talar. Coroczne saldo z tego pełnego oprocentowania, po wypłaceniu należnych honorariów celebansom, wynosiło 1403 rbs. 11 kop., 112 czerwońców i 149 talarów. Zgodnie z decyzją carską przechodziło ono do funduszu pomocowego. Wprawdzie nie podano pełnej liczby intencji mszalnych pozostałych po skasowanych wspólnotach zakonnych, ale zaznaczono na jakich warunkach finansowych należało je przekazywać innym klasztorom lub parafiom⁴¹.

Każda diecezja, raczej w sposób nieujednolicony prezentowała w raportach do Kolegium wysokość tzw. funduszy duchownych, czyli mających pokrywać należności za zamówione intencje. Księgowy tej instytucji w 1908 r. oświadczył, że kapitał ten wynosił 1 190 730 rubli, a coroczne odsetki od niego wystarczające za

³⁷ РГИА, ф. 822, оп. 11, д. 711, к. 49.

³⁸ Тамże, к. 13.

³⁹ РГИА, ф. 822, оп. 11, д. 700.

⁴⁰ РГИА, ф. 822, оп. 11, д. 706.

⁴¹ РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 18155 а, б, в, г: О рассылке процентов от фундушевых сумм, 1880 год.

pokrycie obowiązkowych honorariów za odprawione nabożeństwa wyniosły 46 325 rubli⁴². Jak zaznaczono już wyżej, odsetki te z reguły były wyższe, co pozwalało władzom pozostałe saldo wykorzystać według swego uznania. Odszukane archiwalia wymagają bliższej lektury. Zachowało się bowiem sporo dokumentów potwierdzających zamawianie odpowiednich intencji przez Kolegium i rozsyłanie należnych honorariów⁴³.

Z powyższej prezentacji postępowania władz z testamentalnymi zapisami zobowiązań duchownych zaciągniętych przez zakony jednoznacznie widoczna jest kolejna samowola strony państwowej. Przekazywanie salda z oprocentowanego kapitału zakonnego do dyspozycji Kolegium katolickiego było jawnym nadużyciem prawnym i moralnym, a zarazem symptomatycznym dla lokalnego cesaropapizmu. Pozbawiano częściowo prawnych honorariów należących się celebransom odprawianym zamówione intencje mszalne. Tym sposobem wzrastał tzw. fundusz pomocowy duchowieństwa. Jak już zaznaczono, w 1864 r. wynosił on 2 122 971 rubli w srebrze, w 1888 był już na poziomie 3 922 175 rb., a w roku 1908 doszedł do 6 423 865 rubli, 7 kop.⁴⁴ Kwoty te zdeponowane w Banku Państwowym od 1895 r. corocznie przynosiły odsetki, które przekazywano do dyspozycji Rzymsko-katolickiego Kolegium Duchownego.

W petersburskich archiwach, wstępnie udało się określić wydatki nadzwyczajne i zwyczajne faktycznie pokrywane przez Ministerstwo Skarbu, ale za pośrednictwem Departamentu Wyznań Obcych oraz Kolegium. Bliżej zostaną ukazane – w przekroju chronologicznym – operacje nadzwyczajne z lat 1842-1852 oraz 1870-1880 oraz jednoroczne z 1889 roku⁴⁵. Natomiast coroczne zwyczajne wydatki na utrzymanie duchowieństwa i instytucji kościelnych były finansowane z osobnej puli – 578 791 rubli, które tu nie będą szczegółowo referowane.

Wydatki nadzwyczajne z funduszu pomocowego w latach 1842-1852

Odnutowano poniżej tylko nadzwyczajne operacje finansowe (od 1000 rb. wzwyż, nie licząc drobnych kwot), które z upoważnienia monarchy, przeprowadziło MSW za pośrednictwem Kolegium rzymskokatolickiego w latach 1842-1852. Dotyczyły one m.in. zakupów i adaptacji budynków dla Akademii Duchownej i Kolegium, remontów siedzib biskupów.

⁴² РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 543, к. 232.

⁴³ РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 18872, д. 19165, 19299; оп. 5, д. 19450, 20022.

⁴⁴ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 543, к. 227.

⁴⁵ Wydatki i dochody Departamentu Wyznań Obcych MSW były corocznie publikowane w seryjnym wydawnictwie MSW pt.: *Смета доходовъ, расходовъ и спеціальныхъ средствъ по ведомству Духовныхъ Дель Иностранныхъ Исповеданій.*

Tabela 2. Wydatki nadzwyczajne/ Special expenses

Lp	Tytuł zakupu/ the title of the purchase	Kwota/sum
1.	Kupno budynku byłej Rosyjskiej Akademii Nauk z przeznaczeniem dla Akademii Duchownej przenoszonej z Wilna (1842) ^a	70 000 rb.
2.	Przebudowa zakupionego budynku na potrzeby Akademii (1842) ^b	168 830 rb.
3.	Zakupienie b. domu G. Dierżawina na siedzibę Kolegium (1848) ^c	86 000 rb.
4.	Adaptacja powyższego domu na potrzeby Kolegium ^d	15 000 rb.
5.	Honoraria za bulle nominacyjne biskupów ^e	9 271 rb.
6.	Przebudowa domu Kolegium (1848-1854) ^f	165 000 rb.
7.	Dokończenie budowy kościoła w Odessie	25 000 rb.
8.	Budowy gospodarcze kurii żytomierskiej	4 560 rb.
9.	Adaptacja mieszkania metropolity I. Hołowińskiego ^g	2 000 rb.
10.	Remont seminarium kamienieckiego	10 833 rb.
11.	Na jednorazowe potrzeby domu Kolegium	3 060 rb.
12.	Remont seminarium wileńskiego	3 608 rb.
13.	Remont domu biskupa telszewskiego	5 000 rb.
14.	Remonty pomieszczeń przy katedrze w Mińsku ^h	7 004 rb.
	Razem	575 166 rb.

Z powyższego zestawienia nadzwyczajnych wydatków wyraźnie widać jak poważne kwoty przeznaczono na osadzenie Akademii Duchownej w stolicy kraju, z dala od buntowniczego Wilna, gdzie nadal pamiętano filomatów, filaretów, insurekcję kościuszkowską, Jasińskiego, Konarskiego. Jak zaznacza Bronisław Ussas na kupno wspomnianego budynku „rząd carski [...] nie wydał ani grosza pieniędzy ze skarbu rosyjskiego”⁴⁶. Pieniądze na adaptację byłego gmachu Rosyjskiej Akademii Nauk na potrzeby Akademii Duchownej przesyłano w 31 transzach w okresie od czerwca 1842 do czerwca 1844 r. Sumy wielkości od 1 000 do 10 000 rb głównie pochodziły z kapitałów skasowanych klasztorów. Na przykład kwota 6000 rb wypłacona Akademii w listopadzie 1843 r. składała się z kapitałów

^a РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 11; ф. 822, оп. 1, д. 1601.

^b РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 18; ф. 822, оп. 1, д. 8754.

^c РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 21; ф. 822, оп. 2, д. 10842.

^d РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 23; ф. 822, оп. 2, д. 10535.

^e РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 24.

^f РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 11189.

^g РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 26.

^h РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 27.

⁴⁶ В. Ussas, *Z dziejów grabieży i niszczenia polskiego mienia kościelnego przez Rosjan w świetle świadectw rosyjskich (1655-1925)*, „Przegląd Powszechny”, t. 210, 1936, s. 56. Por. aprobatę Mikołaja I dla projektu ministra spraw wewnętrznych: РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 17: О покупке на счет вспомогательного капитала р.к. духовенства здания б. Российской Академии.

zlikwidowanych w 1832 roku klasztorów diecezji łucko-żytomierskiej, a kolejna (5 XII) pochodziła od dominikańskich wspólnot Grodna i Ostrowca, bernardyńskich z Głuska, Mińska i Pińska, benedyktyńskiej z Mińska, franciszkańskiej z Baru, kapucyńskiej z Dunajowiec i trynitarzkiej w Szumbaru⁴⁷. Nie można także pominąć faktu, że analogiczna akademia prawosławna w stolicy dysponowała niemal dwukrotnie wyższym budżetem, a najlepiej opłacanymi profesorami byli wykładowcy historii Rosji i literatury, zgodnie z postulatem przyspieszonej rusyfikacji głoszonej przez słowianofilów.

Wydatki funduszu pomocowego w latach 1870-1880

Nadzwyczajne wydatki Kolegium w latach 1842-1852 zostały utrzymane niemal na takim samym poziomie w innych okresach. Dla porównania przytoczymy wydatki z lat 1870-1880. Wiążą się one z dalszą centralizacją nadzoru nad Kościołem łacińskim. Pod koniec lat 60. warszawska metropolia została podporządkowana petersburskiemu Kolegium Duchownemu i została zobowiązana do posiadania swych asesorów w jego składzie⁴⁸. W tymże okresie zlikwidowano Warszawską Akademię Duchowną. Przeniesienie jej studentów do Petersburga miało na celu oderwanie katolickiego środowiska intelektualnego od rodzimego i od dawnych ziem zabranych, zdominowanych przez kulturę polską. Zdaniem słowianofilów, rusyfikacja polskiego kleru w stolicy była bardziej obiecująca⁴⁹. Bez wahania warszawskiej metropolii polecono partycypacje w różnego typu wydatkach na terenie cesarstwa rosyjskiego jak i poza jego granicami⁵⁰.

W tychże latach finansowano m.in.

1.	Budowa katedry i kurii metropolitalnej w Petersburgu (1870) ^a	300 000 rb.
2.	Porządkowanie archiwaliów skasowanej diecezji kamienieckiej (1870) ^b	1 329 rb.
3.	Przebudowa klasztoru pofranciszkańskiego w Kownie na szpital (1870) ^c	12 000 rb.
4.	Kwota przekazana do dyspozycji generał-gubernatora Kraju Południowo-Zachodniego (1871)	5 000 rb.

^a РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 16851.

^c РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 45.

^c Tamże.

⁴⁷ РГИА, ф. 822, оп. 2, д. 8601, к. 281-410. Ogółem najwięcej pieniędzy na przebudowę wydał z kapitałów grodzieńskiego klasztoru dominikanów – 11 667 rb. 94 kop.

⁴⁸ Badaniami nad uposażeniem Kościoła w Królestwie Polskim zajmował się bp A. Szelążek. W oparciu o materiały archiwalne wydał szereg publikacji w tym: *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce w okresie przedkonkordatowym*, Toruń 1947. Zob. także: M. Dębowska, *Badania biskupa Adolfa Piotra Szelążka nad majątkiem i uposażeniem duchowieństwa na ziemiach polskich*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 74 (2000) s. 49-62.

⁴⁹ I. Wodzianowska, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu*, Lublin 2007, s. 25.

⁵⁰ Na przykład w 1900 r. nakazano wpłacić 67 586 rbs. na koszt budowy trzeciego piętra w siedzibie Kolegium Duchownego (ul. Fontanka 118), a równocześnie 15 000 rb. na rozbudowę hospicjum przy kościele pw. św. Stanisława w Rzymie, którym zarządzało Kolegium i mianowało tam duszpasterzy. W następnym roku fundusz hospicjum zasililo kolejne 20 000 rbs. РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 75, 76.

5.	Remont kościoła św. Anny i św. Michała (bernardynek) w Wilnie (1871)	24 406 rb.
6.	Budowa katedry metropolitalnej w Petersburgu (1871)	40 000 rb.
7.	Wydatki szkoły organistowskiej w Mińsku (1871)	1 200 rb.
8.	Suma oddana do dyspozycji gubernatora mińskiego (1871)	2 000 rb.
9.	Pensja biskupa J. Iwaszkiewicza(1871) ^d	2 000 rb.
10.	Kwota oddana do dyspozycji generał-gubernatora kijowskiego (1872)	3 000 rb.
11.	Dodatek do pensji biskupa Aleksandra Gintowta (1872) ^e	2 000 rb.
12.	Nieprzewidziane wydatki Kolegium katolickiego (1873) ^f	1 200 rb.
13.	Utrzymanie kurii metropolitalnej (1873)	10 000 rb.
14.	Dofinansowanie katedry metropolitalnej (1873)	1 590 rb.
15.	Dofinansowanie seminarium płockiego (1873)	1 000 rb.
16.	Remont i dofinansowanie seminarium wileńskiego (1873) ^g	25 920 rb.
17.	Remont klasztoru mariawitek w Witebsku (1873)	4 127 rb.
18.	Na potrzeby szkoły parafialnej w Helsinkach (1873)	2 500 rb.
19.	Dofinansowanie seminarium tyraspolskiego (1873)	8 442 rb.
20.	Zasiłek jednorazowy dla biskupa Wincentego Lipskiego (1873) ^h	1 500 rb.
21.	Kupno domu dochodowego w Wilnie (1874) ⁱ	6 000 rb.
22.	Na koszty utrzymania seminarium w Petersburgu (1874) ^j	14 000 rb.
23.	Adaptacja domu, zakupionego dla Akademii Duchownej (1874) ^k	140 000 rb.
24.	Remont kościoła w Puławach (Nowa Aleksandria) (1874)	9 812 rb.
25.	Utrzymanie Kolegium Rzymsko-katolickiego (1874)	9 000 rb.
26.	Koszta mebli do parafii w Helsinkach (1875) ^l	1 000 rb.
27.	Zasiłek dla biskupa Aleksandra Bereśniewicza (1875) ^m	1 000 rb.
28.	Budowa kościoła w Poniewieżu (1876) ⁿ	6 000 rb.
29.	Remont kościoła w Jezno (1876) ^o	4 000 rb.
30.	Kwota dyspozycyjna dla generał-gubernatora kijowskiego (1876)	5 000 rb.

^d РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 46.

^e РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 47.

^f РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 17237.

^g РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 17278.

^h РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 48.

ⁱ РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 17382.

^j РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 49.

^k РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 16506. W 1867 r. dodatkowo zakupiono za sumę 55 000 rb. budynek sąsiadujący z gmachem Akademii (ф. 822, оп. 4, д. 16506), a w latach następnych przystąpiono do jego adaptacji.

^l РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 17369.

^m РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 50.

ⁿ РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 16918.

^o РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 17677.

31. Honorarium dla autora historii Kościoła katolickiego (1876) ^p	1 000 rb.
32. Remont kościoła w Dorpacie (1877) ^r	4 000 rb.
33. Dofinansowanie katedry w Petersburgu (1877)	1 000 rb.
34. Zasiłek dla biskupa Gintowta (1877) ^s	1 000 rb.
35. Adaptacja domu b. gubernatora Petersburga pod seminarium duchowne (1878-1888) ^t	103 000 rb.
36. Remont budynku Kolegium (1879) ^u	11 978 rb.
37. Remont katedry w Kownie (1879) ^w	17 150 rb.
38. Dofinansowanie seminarium wileńskiego (1880) ^z	4 000 rb.
Razem	789 154 rb.

Przytoczony katalog nadzwyczajnych operacji finansowych Kolegium w latach 1870-1880 potwierdza i tym razem – nacisk na pełną kontrolę instytucji kościelnych i naukowych przez władze centralne kraju. W zasięgu ręki mieli być zarówno metropolita, jego kuria jak i seminarzyści oraz studenci akademii duchownej. Te pozycje były finansowane w pierwszej kolejności. Ponadto bez żadnej zenady oddawano także kościelne pieniądze do dyspozycji rosyjskich gubernatorów – kijowskiego, wileńskiego i mińskiego (rzekomo na potrzeby duchowieństwa). Niemal 20 lat później z polecenia MSW dokonano jeszcze jednej wyjątkowo ważnej operacji finansowej – podjęto przygotowania do przeniesienia (bez pytania Kurii Rzymskiej) dotychczasowej kurii metropolitalnej w Petersburgu z ul. Pierwszej roty 11 na ul. Fontanki 118, gdzie już funkcjonowało Kolegium Duchowne. Na opuszczone miejsce po kurii przeniesiono seminarium duchowne (z dzisiejszej ul. Rymskiego Korsakowa 49). Koszty tej operacji wyniosły 250 000 rb.⁵¹

Przytoczone zestawienie milczeniem pomija szczególnie dofinansowanie polityki rusyfikacyjnej w parafiach diecezji mińskiej. Z wnioskiem takim wystąpiła Komisja Rewizyjna ds. duchowieństwa katolickiego, a patronował jej głównie A. Mosołow, dyrektor Departamentu Wyznań Obcych, uległy mu biskup Józef Maksymilian Staniewski, wikariusz kapitulny mohylewski oraz ks. Piotr Żyliński, administrator narzucony przez N. Murawiova diecezji wileńskiej (nigdy nie uznany przez Stolicę Apostolską)⁵². W diecezji mińskiej w latach 1871-1898, w różnych latach, presji rusyfikacyjnej w liturgii uległo około 24 duszpasterzy. Za taką służalczość byli oni dodatkowo wynagradzani pieniędzmi⁵³. Ponadto na ży-

^p РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 51.

^r РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 17677.

^s РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 52.

^t РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 53; оп. 125, д. 543, к. 7; ф. 822, оп. 4, д. 20173.

^u РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 54.

^w Tamże.

^z РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 55.

⁵¹ РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 75; оп. 125, д. 543, к. 7; ф. 822, оп. 4, д. 20173.

⁵² Por. I. Wodzianowska, *Przyczynek do biografii ks. Piotra Żylińskiego (1816-1887)*, ABMK, 86 (2006) s. 371-378.

⁵³ РГИА, ф. 821, оп. 11, д. 81; оп. 138, д. 24, к. 3-27.

czenie ks. Ferdynanda Sęczykowskiego utworzono specjalną szkołę organistowską mającą upowszechnić śpiewy kościelne w języku rosyjskim. Cała ta akcja rusyfikacyjna w latach 1871-1898 kosztowała fundusz katolicki 241 785 rbs⁵⁴.

Zasoby finansowe uszczupliły ponadto wyroki sądowe. Kolegium zostało zobowiązane na drodze sądowej (1884) wypłacić rodzinie Radziwiłłów 25 200 rb., Trublewiczowi (1899) 18 400 rb., Łuckiemu Towarzystwu Żydowskiemu (1903) 40 000 rb. oraz hrabiemu Plater-Zyberkowi (1906) 143 6000 rb. Poniesione straty wyniosły 227 200 rbs.⁵⁵

Operacje finansowe Kolegium w roku 1889

Kolegium corocznie, oprócz wymienionych wyżej nadzwyczajnych wydatków, posiadało stałe wydatki m.in. na utrzymanie własnych budynków, kancelarii, konsystorza, seminariów duchownych i akademii, pensje urzędników, emerytury dla osób duchownych i świeckich. Na dzień 1 VIII 1888 Kolegium dysponowało w Banku Państwowym 3 923 175 rbs. Odsetki od tej kwoty wyniosły w roku następnym 198 059 rubli 50 kop. Po doliczeniu do tej kwoty 26 300 rb. pochodzących od zapóźnionych dłużników i 209 rb. 26 kop. odsetek od podręcznej gotówki będącej w dyspozycji zarządu Kolegium, mogło ono rozporządzać kwotą 224 568 rbs. 78 kop.⁵⁶ Kolegialny księgowy w cytowanym dokumencie przedstawił szczegółowo wydatki z 1889 roku, z funduszu pomocowego, zaznaczając za każdym razem podstawę prawną takich decyzji. Poniżej podajemy wykaz wydatków:

1.	Utrzymanie Kolegium (remont budynku, wynagrodzenie pracowników, ubezpieczenie budynku, pensje architekta, nadzorcy, lekarza, księgowego i jego pomocnika)	23 120 rb. 92 kop.
2.	Utrzymanie Kapituły Mohylewskiej, konsystorza oraz domu arcybiskupa	16 508 rb. 50 kop.
3.	Koszty utrzymania kancelarii metropolity	1 494 rb. 34 kop.
4.	Koszty finansowania Rzymsko-Katolickiej Akademii	19 845 rb. 00 kop.
5.	Dofinansowanie katolickich seminariów: w Petersburgu – 14 000 rb., w Żytomierzu 5650 rb., w Wilnie 658 rb.	20 308 rb. 00 kop.
6.	Utrzymanie kościołów parafialnych i duchowieństwa	26 280 rb. 59 kop.
7.	Utrzymanie księży emerytowanych	4 500 rb. 00 kop.
8.	Utrzymanie księży karnie osadzonych w klasztorach	3 824 rb. 00 kop.
9.	Koszta wyjazdów służbowych duchowieństwa	102 rb. 00 kop.
10.	Koszty wyjazdów urlopowych studentów Akademii Duchownej	156 rb. 00 kop.
11.	Remont domów konsystorskich w Wilnie	300 rb. 00 kop.
12.	Przygotowanie i rozesłanie olejów świętych	199 rb. 00 kop.

⁵⁴ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 291, 296-297.

⁵⁵ РГИА, ф. 821, оп. 125, д. 543, к. 226 v.

⁵⁶ РГИА, ф. 822, оп. 4, д. 18510 а, к. 65.

13.	Wynagrodzenie wicedyrektora Departamentu Wyznań Obcych MSW, sekretarza i zasiłek dla tegoż departamentu	6 780 rb. 00 kop.
14.	Pensja rosyjskiego agenta w Rzymie (załatwiającego rosyjską korespondencję ze Stolicą Apostolską).	3 000 rb. 00 kop.
15.	Pensja nauczyciela przy kościele w Mitawie	133 rb. 00 kop.
16.	Opłata pobrana przez Bank Państwowy za przechowywanie dokumentacji finansowej	376 rb. 95 kop.
17.	Opłata bankowa wpłacona przy wymianie terminowych talonów	9 661 rb. 45 kop.
18.	Kwota wysyłana corocznie na polecenie Departamentu Wyznań Obcych	125 rb. 00 kop.
19.	Dożywotnie emerytury osób świeckich	10 090 rb. 00 kop.
20.	Dożywotnie emerytury duchowieństwa	13 055 rb. 00 kop.
21.	Dożywotnie emerytury wdów po byłych pracownikach Kolegium	5 155 rb. 00 kop.
	Stan wyjściowy kasy:	224 568 rb. 78 kop.
	Wydano razem:	165 305 rb. 25 kop.
	Saldo:	59 263 rb. 53 kop.

Kwota podana przez księgowego Kolegium w pozycji 6. wymienionego zestawienia znacznie powiększa budżet przewidywany w uprzednio cytowanej dokumentacji⁵⁷. Warto niektóre wydatki przywołać. Na mocy carskiej decyzji z 14 IV 1848 roku przyznano dodatkowo diecezji mińskiej 2736 rb. 70 kop., a diecezjom wileńskiej, łucko-żytomierskiej i telszewskiej łącznie 10 353 rb. 89 kop. (decyzja carska z 31 X 1851) i diecezji kamienieckiej 3695 rb. 96 kop. (decyzja z 8 IV 1859). Nie ujawniono jednak uzasadnienia tych postanowień. Tu także wymieniono należność dla katedry utworzonej w stolicy (1 000 rb.), której jeszcze nie było w 1853 roku. Natomiast niektóre kościoły zostały zaliczone do wyższej klasy, co oznaczało także podwyżkę w świadczeniach. Witebski kościół św. Antoniego przydzielono do pierwszej klasy, co upoważniało go do otrzymania 600 rubli rocznie, a kościół pofranciszkański w Udziale nieuznawany⁵⁸ w 1853 r., w 1889 zaliczony do piątej klasy, otrzymał 230 rubli.

W wykazie dożywotnich emerytur dla osób świeckich, na uwagę zasługuje pensja hrabiego K. Sieversa (3 000 rubli srebrnych rocznie), który nigdy nie był pracownikiem Kolegium, lecz dyrektorem Departamentu Wyznań Obcych MSW. Z kolei emerytury dla duchowieństwa objęły m.in. biskupów będących na zesłaniu lub z niego powracających: abpa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego (5 000 rb.), bpa Adama Krasińskiego (4 000 rb.) oraz bpa Pawła Rzewuskiego (1 650 rb.). W roku 1889 fundusz pomocowy wydał więc 165 305 rbs. 25 kop., natomiast Skarb Państwa równocześnie, jak co roku, rozdysonował kwotę 578 791 rb. z konta utworzonego w 1843 r.

⁵⁷ *Список*, passim.

⁵⁸ Tamże, s. 77.

Blizszej analize krytycznej, jednak nie pełnej, tych dwu sposobów finansowania potrzeb materialnych Kościoła dokonał dopiero Rząd Tymczasowy w 1917 roku, a zarys tego opracowania będącego podsumowaniem prac mieszanej komisji do spraw Kościoła rzymsko-katolickiego zachował się w archiwach Kolegium⁵⁹. Nadal jednak wskazane są dalsze prace archiwalne nad dziejami tych operacji finansowych, które sygnalizuje tylko powyższy przyczynek. Wspomniany raport sygnowany 19 października 1917 roku przez Antona W. Kartaszewa, nazwany projektem ustawy, podkreśla nadużycia władz carskich, ciągle pozbawiających środowiska katolickie nawet tego, co przyznał im niezycyliwy Mikołaj I. Autorzy opracowania podkreślają, że nacjonalizacja dóbr kościelnych dokonana na tzw. ziemiach zabranych miała być corocznie rekompensowana sumą 578 791 rb. i stale rosnącym funduszem pomocowym. Tymczasem, po utworzeniu diecezji tyraspolskiej także jej wydatki (33 237 rbs. 75 kop.) oraz przyznane wcześniej środki dla parafii w Mitawie, Holdingu i Libawie (912 rb. 12 kop.) obciążały wymienioną kwotę kapitału pomocowego. Podobnie jeszcze przed 1842 r. niektóre parafie były finansowane przez Skarb Państwa, na sumę 20 885 rbs. 21 kop. Tymi należnościami od 1866 roku obciążono fundusz pomocowy duchowieństwa. Po nacjonalizacji majątków kościelnych niektórym parafiom winno się przyznać przydomowe nadziały ziemi, której nie otrzymały. Z tego tytułu z kasy państwowej należało się im wynagrodzenie. Szukano także sposobu sfinansowania parafii katolickich obrządku ormiańskiego. I te potrzeby zostały pokryte z funduszu pomocowego (16 779 rb. 61 kop.). Podobnie opłacono duszpasterzy parafii łacińskiej w Tbilisi (1 100 rb.). Pierwotnie określone koszty utrzymania personelu Kolegium (w 1801 r.) stopniowo rosły. Już w 1867 r. przeniesiono je na barki funduszu pomocowego. Po 100 latach rocznie wyniosły 23 000 rb.

Autorzy wstępnego projektu ustawy określającej tymczasowe, na czas wojny, obowiązki państwa wobec Kościoła, uwzględniając powyższe ustalenia, zaproponowali, by wszystkie kwoty niesłusznie obciążające kapitał pomocowy Kolegium katolickiego, zostały wpisane do obowiązków Kasy Państwowej, w której umieszczono znacjonalizowane dobra kościelne. W pierwszej kolejności to nie kapitał pomocowy miał finansować Departament Wyznań Obcych MSW lecz państwo (15 002 rbs.). Po przyjęciu projektowanej ustawy stały budżet przeznaczony na utrzymanie Kościoła wzrosły z 578 791 rb. do 674 676 rb., niezależnie od istniejącego nadal funduszu czyli kapitału pomocowego. Rząd Tymczasowy Aleksandra Kiereńskiego podjął już w sierpniu 1917 r. decyzję o rozwiązaniu Kolegium Duchownego, a obydwie konta obsługujące działalność Kościoła przekazać w ręce powstającej Konferencji Episkopatu⁶⁰. Uchwalono również, by skasować podziały na etaty i klasy dla klasztorów i parafii, a sumy na utrzymanie duchowieństwa przekazywać corocznie episkopatowi, które według własnego uznania miało dotować instytucje kościelne w imperium. Kapitały kościelne zaś, zarówno pomocowy jak i remontowy, oddać stopniowo do bezpośredniej dyspozycji Kościoła katolickiego – „Suma ta ogółem wynosić miała około 800 tys. rubli rocznie”⁶¹.

⁵⁹ РГИА, ф. 822, оп. 11, д. 592.

⁶⁰ Archivio Segreto Vaticano (dalej: ASV), Russia–Polonia, Periodo 1872-1921, fasc. 508, k. 9-12.

⁶¹ Szelażek, *Podstawy dotacji duchowieństwa katolickiego w Polsce*, s. 116.

Na zakończenie autorzy cytowanego dokumentu, pisanego w czasie I wojny światowej, przypominają, że Kolegium posiadało:

1.	kapitał pomocowy w wysokości	4 948 673 rb.
2.	odsetki od tej kwoty wynoszą	202 349 rb.
3.	remontowy kapitał utworzony w 1846 r.	353 087 rb.
4.	odsetki (od pozycji 3) przeznaczane na remonty	13 720
5.	kapitał składkowy zachowany po sfinansowaniu parafii w gub. samarskiej i saratowskiej	38 615 rb. 24 kop.
6.	odsetki od tego kapitału (nr 5)	1 497 rb.35 kop.
7.	kapitał funduszowy wieczysty (na zamówione Msze św. i nabożeństwa)	1 522 762 rb.
8.	odsetki od tego kapitału funduszowego	60 107 rb.
9.	adresowany kapitał funduszowy	202 125 rb.
10.	odsetki od pozycji 9	7 994 rb.

W powyższym zestawieniu występująca w pozycji 9 kategoria – adresowany kapitał funduszowy – najczęściej określany jako *духовное завещание* – dotyczył sum ofiarowanych przez wiernych na rzecz poszczególnych kościołów. W najstarszych archiwaliach Kolegium pojawia się rzadko (w 1804 r. tylko dwukrotnie) i dotyczy wyłącznie regulacji prawnych takich zapisów testamentalnych⁶². W miarę upływu czasu przybywa tego rodzaju archiwaliów. Po ukazie tolerancyjnym z 1905 r. jest to zjawisko niemal żywiłowe⁶³. Do tej pory nie podjęto prac nad dokładniejszym określeniem ewolucji prawa normującego darowizny na rzecz kościołów ani także faktografii zjawiska w przekroju chronologicznym.

Zamykając swe rozważania, jakby przeczuwając groźbę bolszewickiej rewolucji – jest już 19 października 1917 – minister wyznań Kartaszew, sam będąc prawosławnym, oświadcza że Kościół katolicki jest ponadto właścicielem nieruchomości, jak wiemy nabytych za własne pieniądze:

- a) domu przy ul. Fontanka 118, wartego.....466 000 rb.
  - b) domu przy ul. Pierwszej Roty Pułku Izmailowskiego 11, wartego 442 400 rb.
  - c) placów pod obu nieruchomościami i sadu (tzw. *польский садик*) wartych.....732 000 rb.
- W sumie nieruchomości te minister wycenił na .....1 640 000 rb.

Gromadząc archiwalia do cytowanego sprawozdania autorzy nie uwzględnili m.in. ile wart był w 1917 r. budynek Akademii Duchownej na Wasilewskim Ostrowie, (obecnie – w 2014 r. – używany przez Uniwersytet im. Hercena i Uni-

⁶² РГИА, ф. 822, оп. 1, д. 1857, 1920.

⁶³ РГИА, ф. 822, оп. 8: Wybrane przykładowo kościoły jako adresaci zaofiarowanych kwot w 1908 r.: д. 25 (Tomsk, Zabłudów), 27 (kościół św. Barbary w Witebsku), 34 (Mikołajów), 36 (Kaługa), 41 (Orzeł), 46 (Gatczyna), 47 (Woroneż), 65 (Tobolsk), 66 (Rostow nad Donem), Ryga (kościół św. Franciszka); w 1909 r.: д. 6 (Wiatka), 30 (Kijów, św. Mikołaja), 36, 48 (Odessa), 60 (Orsza); w 1910 r.: д. 28 (Tomsk), 29 (Połtawa), 35 (Smoleńsk), 55 (Kaińsk), 60 (Penza), 77 (Twer), 78 (Tbilisi i Gori).

wersytet Żydowski) – na który w 1842 r. z kapitału pomocowego wydano około 250 000 rb. Projektu Rządu Tymczasowego jednak nie zrealizowano, a wymienione nieruchomości wkrótce przeszły w ręce bolszewików. Tylko niektóre z nich zostały odzyskane po *pierestrójce*, ale na szczęście ocalały dokumenty, które mogą jeszcze przesądzić o ich dalszej historii.

Słowa kluczowe: Kolegium Rzymsko-katolickie, Departament Wyznań Obcych MSW, fundusz pomocowy, seminaria duchowne, Akademia Duchowna, cesaropapizm, słowianofilstwo, kasata klasztorów, nacjonalizacja beneficjów kościelnych, Rząd Tymczasowy

METHODS OF FINANCING THE CATHOLIC CHURCH IN RUSSIA IN THE NINETEENTH CENTURY. AN ARCHIVAL SUPPLEMENT

Summary

The religious policy of the Russian State was inspired by two ideological trends, which were rooted in the tradition of Peter I and Catherine II - Caesaropapism and Slavophilism. Russian rulers sought to subjugate the religious denominations, and also to build a Pan-Slavic empire with the Russian language. With regard to the Catholic Church, those demands proved to be extremely valid as 60% of the lands of the Polish Republic became part of Russia after the partitions. The tsarist authorities tried to separate Catholics from the Holy See and impose gradually the Russian language and culture on them. Secular authorities wanted to gain control over church institutions – dioceses, seminaries, parishes, monasteries. To achieve that aim, the authorities established the Roman-Catholic College (1801), and subordinated it directly to the Ministry of the Interior. Both organizations exercised full control over ecclesiastical institutions. Lay prosecutors in both of those offices played a decisive role.

At the command of the tsarist regime all the monastic, diocesan and parish properties were gradually taken over, in return certain salaries (1832.1843) were granted to them. On the other hand, at the initiative of Metropolitan Bishop Siestrzeńcewicz S. (1820) so-called assistance fund was created, the aim of which was to finance the special expenses – poor parishes, seminars, Theological Academy, sick and retired priests, deported bishops. Having the assistance fund at their disposal, both the Ministry of the Interior and the College misappropriated funds, often financing even anti-Church actions or well-known enemies of Polish society (K.E. Sievers). A. Kerensky's government prepared a draft reform in this field. However, it was not implemented as it was torpedoed by the revolution of 1917.

Keywords: the Roman-Catholic College, Department of Foreign Confessions of the Ministry of the Interior, assistance fund, theological seminaries, Theological Academy, Caesaropapism, Slavophilism, the dissolution of the monasteries, the nationalization of the church benefices, the Provisional Government

Translated by Aneta Kiper